

Erciyes Üniversitesi Yayınları No: 183

Klâsik Türk Edebiyatı Topluluğu

III. KLÂSİK TÜRK EDEBİYATI SEMPOZYUMU

(Prof. Dr. Cem DİLÇİN Adına)

13 Şubat 2009 KAYSERİ

- BİLDİRİLER -

YAYINA HAZIRLAYANLAR

Prof. Dr. Atabey KILIÇ

Öğr. Gör. Dr. Abdülkadir DAĞLAR

Okt. Dr. Ahmet TANYILDIZ

KAYSERİ 2011

TÜRK EDEBİYATINDA MU'AMMÂ VE SURÛRÎ'NİN BİR MU'AMMÂ ŞERHİ

Bilal ELBİR*

Mu'ammâ ve Özellikleri

Kelime anlamı olarak “gizlenmiş, gizli ve güç anlaşılır söz anlamlarına gelen mu'ammâ, ‘amiye kökünden türetilmiş bir kelime olup ism-i mef'ûldür. Mu'ammâlar ilk önceleri Esmâ'-i Hüsnâ hakkında düzenlenirken zamanla insan isimleri ve diğer varlık isimleri için de yazılan mu'ammâlara rastlamak mümkündür.

Mu'ammâlar özellikleri açısından da değişik tasniflere tâbi tutulmuştur. Devlete ait gizli bilgilerin bir yere ulaştırılmasını sağlayan mu'ammâlara ilmî mu'ammâ adı verilirken, şair ve aydınlar arasında yaygın olan mu'ammâya da edebî mu'ammâ adı verilmiştir (Durmuş, 2005: 320).

Mu'ammâ'yla benzer özellikler gösteren lugaz, her konuda yazılabilmesi yönünden mu'ammâdan ayrılır. Mu'ammâlara Dâir başlıklı yazısında Amil Çelebioğlu'nun mu'ammâyla ilgili değerlendirmesi şu şekildedir: “Edebî bir tâbir olarak mu'ammâ, cevabı, Cenâb-ı Hakk'ın Rahman, Kahrîr v.s. gibi isimlerinden biri veya daha umûmî şekilde herhangi bir insan ismi, nâdiren de olsa imam, emir, paşa, sultan, derviş ve benzerleri gibi vasıflara dâir olan bir nev'i bilmecelere denir. Lugazlarda medlûlün, bunların dışında her şey olabilmesine rağmen mu'ammâlarda, dediğimiz gibi sadece Esmâ-yı Hüsnâ (Hakk'ın doksan dokuz güzel ismi) ve insan adı olması gerekir.” (Çelebioğlu, 1979: 39).

İlk önceleri Allâhü Te'âlâ'nın isimleriyle başlayan mu'ammâ geleneği zamanla insan isimleri ve diğer varlıkların isimlerini kapsar hale gelmiştir. Yazılan mu'ammâlardan hareketle yapılan bir mu'ammâ tasnifi şöyledir:

* Yrd. Doç. Dr., Celal Bayar Üniversitesi Demirci Eğitim Fakültesi MANİSA.
bilal.elbir@hotmail.com

"a) Esmâ-i Hüsnâ ile ilgili mu'ammâlar

b) İnsan isimlerini ihtivâ eden mu'ammâlar

c) Bismillah, Lâ'ilâheillallah gibi dini ifadeleri ihtivâ eden mu'ammâlar

d) Gül, anka, bülbül, âhû, cân, zülf, ok, iğne vb. tabiat unsurlarıyla çeşitli nesneler hakkında yazılmış mu'ammâlar" (Bilkan, 2000: 16-17).

Mu'ammâ'yı anlayıp çözebilmek için aşağıda belirtilen kuralların mutlaka bilinmesi gereklidir:

"A- A'mâl-i Tahsîlî: Mu'ammânın harflerini veren, işaret eden işlemlerdir. Dokuz kısma ayrılmaktadır:

1- Tansîs ve Tahsîs: Gizlenen ismi aynen bir kelime içinde yazıp, onun nerede başladığını, nerede bittiğini gizli olarak anlatmaktır.

2- Tesmiye: Gizlenen isimdeki harfleri isimleri ile zikretmektir.

3- Telmîh: Meşhur ve herkes tarafından bilinen kelimelere işaret etmektir.

4- Terâdüf: Bir kelime zikredilip, onun aynı dilde veya başka dilde mürâdifini kasdetmektir. Terâdüf daima Türk, Arap ve İran dilleri arasında olur. İran şairleri d mu'ammâda Türkçe'den kelime almışlardır.

5- İştirâk: Bir kelimenin birkaç mânasından beyitte münasebeti olmayan manasını kasdetmektir.

6- Tashîf: Bir kelimenin şeklini, noktalarını değiştirmek; noktasız harfleri noktalı, noktalı harfleri noktasız hale getirmek demektir. Tashîf-i Vasfî ve Tashîf-i Câlî olmak üzere iki kısımdır. Mesela "sûr" kelimesini "şûr"; "göz" kelimesini "kör" şeklinde yazmak gibi. Kalb ve Tashîf kurallarının uygulandığı, Tashîfe örnek olabilecek şöyle enteresan Farsça bir beyit vardır:

Zi-la'l-i yâr hâhem zıdd-ı şarkî

Be-tâzî vü derî vü kalb u tashîf

Beytin anlamı şudur: "Yârin dudağından, şarkînin zıddı olarak Arapça ve Farsça kalb ve tashîf edilerek bir şey isterim." Bu beyit şu şekilde halledilmektedir.

"Zıdd-ı şarkî", "garb"dır. "Garb" kelimesi tashîf edilince "Arab" olur. "Arab"ın Fârisî mürâdifî "Tâzî"dir. "Tâzî" kelimesi tashîf ile "bâzî (oyun)" olur. "Bâzî"nin Arapça mürâdifî "lu'b"dur. "Lu'b" kelimesi kalb-i tâm kuralına göre kalb edilince yani ters çevrilince "ba'l" ortaya çıkar. "Ba'l" tashîf edilince "bagal (katır)" olur. "Bagal"ın Fârisî mürâdifî "ester"dir. "Ester" tashîf ile "üştür (deve)" olur. "Üştür"ün Arapça mürâdifî "cemel"dir. "Cemel" tashîf ile "Hamel (kuzu)" olur. "Hamel"ın Fârisî mürâdifî "bere"dir. "Bere" tashîf ile "tere" olur. "Tere"nin Arapça mürâdifî "bakla"dır. Kalb-i ba'z kâidesi ile "bakla" kelimesinin harfleri yer değiştirince "kuble (öpücük)" olur. "Kuble" kelimesinin Farsça mürâdifî "bûse"dir. Yani şair, sevgilisinin dudağından bir öpücük istemektedir.

7- Teşbîh ve İsti'âre: Bazı harfleri benzetme yolu ile güzeller hakkında kullanılan muayyen mazmunlar veya diğer benzeyen şeylerle ifade etmektir. Mu'ammâlar hemen daima âşıkâne beyitlerde gizlendiği için teşbîh unsurları Divan edebiyatının muayyen mazmunlarıdır.

8- Hisâb-ı Cümel: Ebced hesabıdır. Arap alfabesindeki her harfin bir sayı değeri vardır. Mu'ammâ hallinde bu harfler ve sayı değerleri muhtelif usullerle kullanılır. Hisâb-ı Cümel, "Üslûb-ı İsmî", "Üslûb-ı Harfî", "Üslûb-ı İlhamî", "Üslûb-ı İnhisârî", "Üslûb-ı Rakamî" olmak üzere beş kısma ayrılmaktadır.

9- Kinâye: Kinâye de "İbdâî" ve "İhtirâî" olmak üzere iki kısma ayrılır ki İbdâî, "Bir harf veya lafzı kinaye yolu ile söylemek", İhtirâî ise, "Herhangi bir kelimenin Arap veya Fars dillerinde tasgîr veya cem'ine işaret etmektir".

B- A'mâl-i Tekmîlî: Bulunan harf veya hecelerin nasıl yan yana getirileceklerini, aralarında düşeceklerin hazfını, değişeceklerin kalb şekillerini bildirir. Üç kısma ayrılmaktadır.

1- Te'lîf: Te'lîf de iki kısma ayrılır: "Te'lîf-i İttisâlî: İki harfi veya iki ayrı kelimedede olan harfleri bitiştip bir kelimedede kullanmaktır." "Te'lîf-i

İmtizâcî: Bir harf, bir hece veya bir kelimenin diğer bir kelimenin içine girmesidir.”

2- İskât ve Tahlîs: Bir veya daha ziyade harfin düşürülmesine denir. Bu da “Aynî” ve “Misli” olmak üzere ikiye ayrılır.

3- Kalb: Kelimedeki harflerin yerlerini değiştirmektir. “Kalb-i Kül”, “Kalb-i Ba’z” ve “Kalb-i Küllî” olmak üzere üç kısma ayrılır.

C- A’-mâl-i Teshîlî: Mu’ammânın halli hususunda yol gösterir, hallîyi kolaylaştırır. Bu da dört kısma ayrılmaktadır:

1- İntikâd: Mu’ammâda alınacak harflerin kelimenin neresinde olduğuna işaret eder.

2- Tahlîl: Bir mânaya delalet eden bir kelimeyi birkaç parçaya ayırmaya denir.

3- Terkîb: Bir kelimeyi veya bir kelimenin bir cüz’ünü, diğer bir kelime veya cüz’ü ile birleştirip tek kelime meydana getirmeye denir.

4- Tebdîl: Bir kelimenin bir veya daha ziyade harfini değiştirmeye denir.

D- A’-mâl-i Tezyîlî: Kastedilen ismin harflerine ait hareke, sükun, şedde vb. temin şekillerini gösterir. Bunları elde etmek için “A’-mâl-i Tezyîlî”ye mürâaat edilir ki bu da altı kısımdır:

1- Tahrîk: Beyit içinde sakin olan bir harfe hareke vermektir.

2- Teskîn: Harekeli harfi sakin kılmaktır.

3- Teşdîd: Şeddesiz bir harfe şedde vermektir.

4- Tahfîf: Şeddeli bir harfi tahfif etmek yani şeddesiz yapmaktır.

5- Med: Medsiz elife med vermektir.

6- Kasr: Medliyi maksûr yapmak yani meddi kaldırmaktır.”
(Tarlan, 1936: 22-24).

Mu'ammâ'nın Arap ve Fars Edebiyatları'ndaki Seyri ve Türk Edebiyatı'ndaki Görünümü

İnsanoğlunun ilk çağlardan itibaren bilgiyi gizleme amaçlı uygulamalara başvurduğu görülür. Mısırlılar'ın kullandıkları yazıda bu uygulamanın izlerini görmek mümkündür. İbraniler'in kriptografi yöntemini kullandıkları tespit edilmiştir. Araplar da İslâmiyet öncesi dönemlerde remz, melâhin ve maâriz gibi mesajları gizleyerek aktarma olarak ifade edilen yöntemlere başvurmuşlardır. Bu konuda yazılmış ilk eser olarak kabul edilen Kitâbü'l-Mu'ammâ'nın Halil b. Ahmed tarafından yazıldığı aktarılmıştır. Arap edebiyatında Kitâbü'l-Mu'ammâ'dan sonra mu'ammâyla ilgili yazılan eserlerden bazıları şunlardır: Ebû Hâtim es-Sicistânî, Kitâbü'l-Mu'ammâ, Yakub b. İshak el-Kindî, Risâle-i Fi'stihrâci'l-Mu'ammâ, İbn Keysân, Risâle Fi'l-Mu'ammâ, Muhammed b. Saîd el-Mevsilî, Risâle fi'stihrâci'l-Mu'ammâ, Bahâeddin el-Âmilî, Risâle fi 'ameli'l-mu'ammeyât ve'l-elgâz, Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, Risâle fi usûli'l-mu'ammâ (Durmuş, 2005: 321).

Mu'ammâ Arap edebiyatında çıktığı ifade edilse de asıl örneklerini İran edebiyatında görmek mümkün olmuştur. Arap edebiyatında lugaz ve mu'ammâ yazarları genellikle ikinci sınıf şairler ve edipler arasından çıkmıştır. Lugaz'da Arap şairleri üstün olmakla birlikte en güzel mu'ammâlar Fars şairleri tarafından yazılmıştır (Durmuş, 2005: 322).

Fars edebiyatında mu'ammâ türünün ilk örneklerine XII. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. Mu'ammâ'ya yönelik eleştiriler yapılsa da Fars edebiyatında mu'ammâ yazan sanatçı sayısı hayli fazladır. Türk kökenli Molla Câmî ve Ali Şîr Nevâyî'nin yazmış oldukları mu'ammâ risâleleri Fars edebiyatı içinde önemli bir yere sahiptir. Fars edebiyatı içerisinde mu'ammâ yazan sanatçılardan bazıları şunlardır: Şerefeddin Ali Yezdî, Muhammed Mu'ammâyî, Mîr Hüseyin Mu'ammâyî, İbrahim-i Sagîrî, Ali Asgar, Mîr Âli-i Hattât, Ali Şagâl, Monlâ Feyzullah, Mevlânâ Muhteşem vb. (Bilkan, 2000: 23-24).

Türk edebiyatında ilk mu'ammâ örnekleri Ahmedî (ö.1412) ve Mu'înî tarafından verilmiştir. Yavuz Sultan Selim'in İran seferinden sonra Fars edebiyatıyla bir yakınlaşma gerçekleşmiştir. İran seferi sonrasında Anadolu'ya Fars edebiyatındaki mu'ammâ yazma geleneğini bilen birçok

sanatçı gelmiştir. Nihânî'nin yazdığı mu'ammâlar karşılığında Yavuz Sultan Selim tarafından kendisine verilen para hediyeler bu türe ilgiyi arttırmıştır. Türk edebiyatında mu'ammâyı değerlendirirken iki kategoride ele almak mümkündür: Başlı başına mu'ammâ türünde te'lif eser veren sanatçılar; Emrullah Emrî, Cem Sultan, Lâmiî Çelebi, Bâkî, Fuzûlî, Âli Mustafa Efendi, Nâbî, Nâhifî, Fıtnat Hanım, Sünbülzâde Vehbî gibi. Farsça yazılmış mu'ammâ türündeki eserleri tercüme ve şerh eden sanatçılar; Lâmiî (Nişâbûrî'nin Esmâ'ü'l-Hüsna'sını), Sürûrî Mustafa Efendi, Bihiştî Ramazan Efendi, Nev'î (Molla Câmi'nin Mu'ammâları) gibi. Türk edebiyatında Fuzûlî, yazdığı mu'ammâlara ilaveten mu'ammâ risâlesi kaleme almıştır. Arapzâde Emin Efendi, beğenilen mu'ammâları bir araya getirerek bir mecmû'a oluşturmuştur. Mecmû'a-i Mu'ammeyât mecmû'a geleneğinin en önemli örneğidir (Saraç, 2005: 323).

Bedr-i Dilşâd'ın Murâd-nâme'sinde "Güftâr Ender İbtidâ-yı İlm-i Mu'ammâ ve Lugaz" başlıklı bölümde mu'ammâ ve lugazın tanımını verdikten sonra mu'ammânın çözümü konusunda 22 tane kural olduğunu belirtir ve her biriyle ilgili örnekler verir (Ceyhan, 1997: 699-700).

Molla Câmi ve Surûrî

Devrin âlimlerinden Nizamettin Bin Ahmet'in oğlu olan Cami 1414 yılında Harcird'de dünyaya gelir. Tam adı Mevlana Nurettin Abdurrahman Bin Nizamettin Camî'dir. Herat'ta Nizamiye medresesinde ilim tahsil eder ve müderris olur. Hüseyin Baykara Herat'ı ele geçirince hükümdarın yakın çevresine dâhil olarak, Ali Şir Nevâ'î gibi dönemin ünlüleriyle tanışır. Hayatını ilimle uğraşmaya adanmış olup çağdaşı devlet adamlarının saygısını kazanmıştır. Eserlerini dönemin edebî dili Farsça'yla yazdığı için İran şairi olarak da kabul edilmiştir.

Molla Câmi, İran kültürüyle Osmanlı kültürü arasında bir köprü rolünü üstlenmiştir. Osmanlı klâsik şiiri onun vasıtasıyla İran kültürüne açılmış, divân şairleri onu taklit etmişlerdir. Eserleri, Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevâ'î tarafından özel hattatlara yazdırılmış, dönemin en büyük minyatür sanatçıları tarafından resimlenmiştir. Edebiyat, tasavvuf, tefsir, dilbilgisi, müzik alanlarında ürün vermiş, bir yazardır.

Câmî eser verme yönünden İran'ın en verimli şair ve düşünürlerindendir. Üç ciltlik divân, yedi mesnevîden meydana gelen "Heft Evreng" adındaki manzum hikâyeler külliyyatı, sûfilerin ve bazı Nakşibendî şeyhlerinin hayatı ve fikirlerinden bahseden "Nefahat'ül-Üns" adlı biyografik eseri, Sâdî'nin Gülistan'ına benzeyen manzûm-mensûr Baharistan'ı, Salaman ve Absal, Yusuf ile Züleyha gibi tasavvufî görüşlerle işlenmiş hikayeleri, edebî ve tasavvufî risâleleri, şerhleri, gramer, musikî üzerine yazılan, çok sayıda eser, Câmî külliyyatını tamamlar. Câmî'nin eserlerinin sayısı ile ilgili farklı görüşler vardır. Tuhfe-i Sâmi (Sam Mirzâ-yı Safevî) adlı tezkirede eser sayısı 45 olarak geçerken Mir'atü'l-Hayâl (Emir Şîr Alihan Ludî) adlı tezkirede 99 olarak geçer (Hikmet, 1963: 188-189).

Câmî, mu'ammâ türüne ayrı bir ilgi göstermiş ve birçok mu'ammâ yazmıştır. Ayrıca mu'ammâ sanatının usul ve kaidelerini anlatan bir eser olan Risâle-i Kebîr der-Mu'ammâ veya diğer adıyla Hilye-i Hilel adlı eseri kaleme almıştır. Câmî'nin bu eseri yazmaktaki amacı Şerefeddin Ali Yezdî'nin (öl.858) Hilel-i Mutarraz der-Mu'ammâ ve Lugaz adlı eserinin kısaltmasını yapmaktır. Eserine Hilye-i Hilel demesi de bu şahsa duyduğu saygıdandır. Eser, önsöz, teshîl, tahsîl ve tekmil olmak üzere üç bölüme ayrılarak oluşturulmuştur. Bu eser, Câmî'nin gençlik dönemi eserlerindendir (Hikmet, 1963: 192-193).

Osmanlı kültüründe şerh geleneği o kadar güçlüdür ki bu gelenek içinde manzum lûgat, mu'amma ve lugaz türlerine yazılan şerhler de önemli bir yer kaplar. Osmanlı şerh tarihinde, edebî niteliğine bakılmaksızın bazı metinler de şerhe tabi tutulmuştur.

Surûrî, tefsir, tıp, hadis, fıkıh, mantık, ilm-i nücum, edebiyât ve şerh gibi birçok sahada eser kaleme almış olan bir âlim ve edebiyâtçıdır. Arapça, Farsça ve Rumca'yı iyi bir şekilde bilen Surûrî hakkında, kaynaklar, geniş kültürlü bir insan olduğunu ifade etmektedirler (İsen, 1990: 425).

Eserlerini Arapça, Farsça ve Türkçe olarak üç dilde yazmış olan Surûrî, yapmış olduğu çalışmalarla Arap ve Fars dillerine olan hâkimiyetini ortaya koymuştur. Eserlerinin çoğunu şerh ve haşiye çalışmaları oluşturmuştur. Surûrî müderrislik yaparken Arapça ve Farsça ilmî ve edebî eserlerin kavranması noktasında çabalar sarf eder. Yapmış olduğu şerh ve haşiyelerle derslerini bir te'lif eser haline getirmiştir. Âşık Çelebi,

Meşâ'irü's-Şuarâ'da Surûrî hakkında değerlendirmede bulunurken onun şerh ve mu'ammâ konusundaki maharetine işaret etmiştir: "Gâh mu'ammâların müşkilleri anın halliyle gûşâyîş bulurdu, gâh şâirlerin nihâl-i hayâlleri reşahât-ı sehâb-ı ıslâh u tashîh ile nümâyîş bulurdu..." (Owens, 1971: 153-b).

16. yüzyılın tezkirecilerinden olan Sehî de Surûrî'yi değerlendirirken tedbirli, marifetli, iyi hasletli gönlü şen bir kişi olarak tanıtır. "Ayrıca Mevlânâ Abdurrahman Câmî ve Hüseyin-i Ahlâfî'nin mu'ammâ fenninde yazdıkları risâlelere şerh yazmış anlaşılması güç yerleri halledip gayet kolay, zor yerlerini açıp açıp ayan beyân etmiştir" (İsen, 1998: 104). diyerek tanıtmaktadır.

1492 yılında Herat'ta vefat eden Molla Câmî'nin mu'ammâyla ilgili eserlerine Türkçe birçok şerh yazılmıştır. Surûrî Molla Câmî'nin eserine yazmış olduğu şerhte mu'ammâ türüyle ilgili bilgiler vermektedir: "İlm-i mu'ammâyâ mensûb olan ilimler üç kısımdır. Ammâ ilm-i mu'ammâda olan ilimlerdir ki her birisi isimler hazinesine tılsımdır. Yani içinde tılsımlar ile medfûn olan hazinelerin tılsımı bozulmadan malları alınmak müyesser olmadığı gibi, bu üç kısım dahi aksamiyle zabt olunmadan mu'ammâda isim istihrâc olunmak müyesser değildir. Musannıf ki Hazret-i Monla Câmî'dür (k.s.) a'mâl-i mu'ammâyı üç kısımdur dedikten sonra, aksâm-ı sülûsenin istilâhlarında isimlerin ne olduğunu ta'rifâtla icmâlen beyân itmesine şûrû' édûben dedi ki....." (Surûrî, 629/2:7b).

Eserin tespit edebildiğimiz yazma nüshaları şunlardır:

Surûrî: Mu'ammâ-yı Câmî Şerhi, Süleymaniye, Kadızâde Mehmed Efendi Böl.,No: 411.

Surûrî: Şerh-i Mu'ammeyât-ı Câmî, Süleymaniye, Ayasofya Böl., No: K.1866.

Surûrî: Şerh-i Mu'ammeyât-ı Câmî, Ank., Milli Kütüphane, No: A.629/2.

Çalışmamızda Millî Kütüphane'deki 629/2 numaralı yazma nüsha esas alınmıştır.

Eserin başlığı "*Risâle-i fî 'ilmü'l-mu'ammâyî'l-Monlâ Câmî ve 'ş-şerhi li Sürûrî 'aleyhimâ rahmetü'l-bârî*" şeklindedir. Eser Allâh'a hamd ile

başlar, hemen akabinde 'Bedân ey der mu'ammâ-yı tâlib-i nâm". Ey 'ilm-i mu'ammâda ism istihrâc etmesine tâlib olan kimse bil. "Ki a'mâl-ı mu'ammâyî se kismest". Ki 'ilm-i mu'ammâyâ mensûb olan 'ameller üç kısımdur. "Ki her yek genc-i esmâ-ra tılsıme". Ammâ 'ilm-i mu'ammâda olan 'ameller şol 'amellerdür ki her birisi isimler hazînesine tılsımdur. Ya'ni her içinde tılsım ile medfûn olan hazînelerin tılsımı bozulmadın malları alınmak müyesser degildir. Pes mu'ammâ nazm etmeyen dilîr kimesneye evvelen lâzım oldur ki fenn-i mu'ammânun üç kısmını mümkün olduğu kadar zabt ide tâ kim mu'ammâdan ismi âsân vechle istihrâc etmesine kâdir ola (Surûrî, 629/2: 1b). ifadeleri yer alır. Giriş bölümü denilen bu kısımda mu'ammâyı ilgili değerlendirmeler yapılmış ve bu işle uğraşacak kişilere tavsiyelerde bulunulmuştur.

Daha sonra mu'ammâ çözümleme için gerekli olan Tahsîlî, Tekmilî ve Teshîlî 'amelleri kısaca tanıttıktan sonra her birisinin ayrı ayrı ele alınacağını belirtir. "Aksâm-ı seleseyi icmâlen beyân etdikden sonra her birinün aksâmı kaç idüğün ta'rifâtla ve her kismun yanında birer misâl getürmekle beyân etmesine şüru' idüb üç kısmın içinde teshîlî ismiyle müsemma olan 'amelleri sâir 'ameller üzre takdîm etmekle beyân-ı a'mâl-ı teshîlî didi"(Surûrî, 629/2: 2a).

A'mâl-i Teshîlî: Mu'ammânın halli hususunda yol gösterir, halli kolaylaştırır. Bu da dört kısma ayrılmaktadır. Eserden her birine birer örnek vermek çalışmanın hacmini arttırır düşüncesiyle teshîlî için bir örnek vermekle iktifâ edilecektir.

1- İntikâd 2- Tahlîl 3- Terkîb 4- Tebdîl

Tahlîl: A'mâl-i teshîlî'nün ikincisi tahlîldür. "Çü sâzî lafz-ı müfred-ra mücezzâ" Çünkü nazmda vâkı' olan elfâzdan bir lafzı pâre pâre idesin. "Bud tahlîl der fenn-i mu'ammâ" 'İlm-i mu'ammâda anun nâmı tahlîl olur. Ya'ni istilâhlarında tahlîl-i nazmdan vâkı' olan elfâzdan ma'nâ-yı şî'riyyeye nisbet müfred olan bir lafzı ma'nâ-yı Mu'ammâyîde iki cüzde ya dahi ziyâdeye tecziye kılmakdan 'ibâretdür. Misâl-i bi-ism-i Bahâ. Tahlîln misâli mesela bahâ isminde vâkı' olan bu mu'ammâ gibidür. "Ki mâ-ra rûbe âmed gerçi şîrest" Zirâ bize tilki gibi hor ve za'if göründi. Egerçi subaşı olduğun ecilden sâirler üzre arslan gibidür. Hall-i Mu'ammâ. Rûbe lafzı ma'nâ-yı şî'riyyeye nisbet lafz-ı müfreddür ki tilki ma'nâsı nadur. Ammâ ma'nâ-yı

mu'ammâyîde iki cüz'e tahlil olunmak gerek. Biri rû ve biri dahi be lafzları hâsıl olub rû lafzından ma'nâsı murâd olub be kendüsi murâd olunur. Öyle olıcak 'ibâret-i mâ-râ rûbe'den mu'ammâ hâsıl olur ki mâ lafzının rûsı ya'ni harf-i evveli ki mimdür be lafzına tebdîl olıcak bahâ ismi hâsıl olur. Ve a'mâl-i mu'ammâyîden bunda intikâd ve tahlîl ve tebdîl vardır (Surûî, 629/2: 3a).

A'mâl-i Teshîlî'den sonra A'mâl-i Tahsîlî'ye geçilir. "A'mâl-i teshîlînün dört kısmını adları ile ve Ta'riflerine ve yanlarında birer misâl getürmeyle beyân etdikden sonra a'mâl-i tahsîlînün aksâmı kaç idüğün adlarla ve ta'rifleriyle ve her birine birer misâl getürmekle beyân etmesine şurû' idüb itdi. Beyân-ı a'mâl-i tahsîlî. Ya'ni bundan sonra tahsîlî 'amellerün aksâmı ne mikdâr olduğunun beyândur"(Surûî, 629/2: 4a).

A'mâl-i Tahsîlî: Mu'ammânın harflerini veren, işaret eden işlemlerdir. Dokuz kısma ayrılmaktadır:

1- Tansîs ve Tahsîs 2- Tesmiye 3- Telmîh 4- Terâdüf 5- İştirâk 6- Tashîf 7- Teşbîh ve İsti'âre 8- Hisâb-ı Cümel 9- Kinâye

"Terâdüf ve iştirâk: A'mâl-i tahsîlînün dördüncüsü terâdüf ve beşincisi iştirâkdur. "Bud çârem terâdüf ze-an çi bâkest" A'mâl-i tahsîlînün dördüncüsü terâdüfdür ve andan ne gam vardır ki. "Eger kûyem ki be-necm-i iştirâkest." Eger a'mâl-i tahsîlînün beşinci kısmı 'amel-i iştirâkdur diyü ta'ayyun idecek olursam ya'ni gamım yokdur. Böyle hükm idince ki hükmüm vâkı'a mutâbıkdur demek geldi ki 'Ulemâ-yı 'İlm-i Mu'ammâ ıstılâhlarında terâdüf neye dirler ki ana cevâb virüb dir ki. "Dü lafz ez-beher yek mu'ammâ mu'ayyen" İki lafzı bir ma'nâ içün ta'ayyun olunmuş olsa. Çü şod an-ra terâdüf hân ü terzen" Ana ya'ni bu ma'nâya mevzû olan elfâzdan bir lafz nazmda vâkı' olub andan mürâdifini murâd etmelerine terâdüf di. Dahi hâmûş. Ol ya'ni terâdüf ıstılâhlarında bir ma'nâ mukâbelesinde mevzû olan iki lafzdan ya bir nice lafzdan bir lafzı zikr idüb ol lugatda veya gayr lugatda bir gayr lafzı murâd idinmeden 'ibâretdür. Meselâ 'ayn diyüb yine lugat-ı 'Arabda kendüsüne mürâdif olan elfâzdan basar lafzı ve taraf lafzı gibi veyahud lugat-ı 'Acemde kendüsüne mürâdif olan elfâzdan bir lafzı veya lugat-ı Türkde bir lafzı îrâd etmek gibi"(Surûî, 629/2: 6a).

En son olarak eserde A'mâl-i tekmîlî ele alınır.

"A'mâl-i tekmîlî: A'mâl-i mu'ammâyînün üçüncü kısmı A'mâl-i tekmîlîdür." Çü şod a'mâl-ı tahsîlî mükemmel" Çünki a'mâl-ı tahsîlî tamâm oldu. "Be-tekmîlî kunem an-râ müzeyyel" A'mâl-i Tekmîlî'nün aksâmını beyân etmekle anı ya'ni a'mâl-i tahsîlîyi müzeyyel eyleyem. Ya'ni a'mâl-i tahsîlî'nün zeylinde a'mâl-i tekmîlîyi beyân idem. "Bud a'mâl-i tekmîlî se üslûb." A'mâl-i tekmîlî üç kısımdır. "Ki şerheş yek be-yek emrîst matlûb." Ki a'mâl-ı tekmîlî'nün üç kısmını birer birer başka başka şerh eylemek bir emr-i matlûbdur" (Surûrî, 629/2: 8-a).

Denildikten sonra a'mâl-ı tekmîlî üç kısma ayrılarak şerh edilir.

A'mâl-i Tekmîlî: Bulunan harf veya hecelerin nasıl yan yana getirileceklerini, aralarında düşeceklerin hazfini, değişeceklerin kalb şekillerini bildirir. Üç kısma ayrılmaktadır.

1- Te'lîf 2- İskât ve Tahlîs 3- Kalb

"Kalb: "Sum kalbest dâñ der nazm ü terkîb". A'mâl-i tekmîlî'nün üçüncüsü 'amel-i kalbdur ve ol nazm u terkîbde. "İbârest bâşed ez-tagyîr tertîb" Tertîbi bozmakdan 'ibâretdür ya'ni kalb ıstılâhlarında nazmda vâkı' olan kelimelerin birisinin veyahud ziyâdesinin tertîb-i hurûfunı tagyîr etmekden 'ibâretdür. Ve Mevlânâ Câmî'nün kaddesallahu sırrahu 'amel-i kalbe üç misâl getürdüğü 'amel-i kalb üç vechle mütesavvir olduğına binâ'endür ki birine kalb-i kül ve birine kalb-i ba'z ve birine kalb-i küllî dirler. Kalb-i kül ıstılâhlarında nazmda vâkı' olan kelimelerin bir kelimesinin veya birkaç kelimesinin 'ale't-tertîb cümle hurûfunı tebdîl eylemekden 'ibâretdür. Misâl: Bi ism-i Tâc. Kalb-i külün misâli tâc isminde vâkı' olan bu mu'ammâ gibidir. "Dilem kez-her dü 'alem câ tü geştet" Benüm gönlü her iki 'âlemden fârig olub sana mahal ü mekân olmuştur. "Şinîde nâm-ı tu şeydâst gestet" Senin nâmını işidüb dîvânen olmuştur. Hall-i mu'ammâ cât lafzı kalb-ı kül olıcak ya'ni cümle harfleri 'ale't-tertîb dönicek tâc olur. A'mâl-i mu'ammâyîden bunda tansîs ile kalb-i kül 'amelleri vardır ki maksûd-ı bi't-temsîl kalb-i küldür ya'ni cât lafzının maktûbudur" (Surûrî, 629/2: 8b).

Surûrî'nin şerhinde a'mâl-i tezyîlî başlığına yer verilmemiştir. Molla Câmî'nin yazdığı eserden kaynaklı olan bu durum, mu'ammâ

çözümlemeye tahsîlî, tekmîlî ve teshîlî çözümleme yöntemlerinin kullanılarak mu'ammâ hallerinin yapılabileceği bilgisine bizi götürür.

Sonuç

Şerhler Türk edebiyatı için her zaman başvuru kaynakları olarak kullanılmıştır. Osmanlı devletinin siyasi coğrafyasına paralel olarak komşu dil ve kültürlerle sürekli alışveriş içinde olan Türk edebiyatı, dünya ölçeğinde büyük eserler ve yazarlar ortaya koymuş bir edebî geleneği yansıtır. Çalışmamızda ele aldığımız eser, Fars ve Türk edebiyatı etkileşiminin en güzel numunesidir. Molla Câmi'den Surûrî'ye ulaşan bu mu'ammâ yazma ve şerh etme geleneği ortak bir edebiyat kavramını görünür kılmaktadır. Bu edebiyatın karanlıkta kalmış kısımları aydınlatıldığı takdirde hem edebiyat hem diğer sahalara için büyük kazançlar elde edilecektir.

Şerhlere sadece filolojik çalışmalar olarak bakılması, şerhlerin anlaşılmasını güçleştirmektedir. "Osmanlı Edebiyatı Şerh Haritası" çıkarılması, Osmanlı medeniyetinin edebî ve kültürel ilişkilerin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Arapça ve Farsça yazılmış, anlaşılması güç bazı metinleri şerh etmek, Klasik Türk edebiyatında bir gelenek oluşturacak kadar disipline bağlı ciddi çalışmalardır. Yer yer eleştirilen şerh geleneği, esasında Osmanlı şiiri ve tarihini anlamak için önemli bir yapı taşıdır. Tarihsel gelişim ve değişimler neticesinde değişime uğrayan Türk edebiyatının seyrini görmek açısından günümüz okuyucusu bu metinlerden büyük kazançlar sağlayabileceği çok açıktır.

Doğuda ve batıda dini metinleri anlama ve koruma çabasıyla ortaya çıkmış şerh kitapları edebiyat için olduğu kadar felsefe, tarih ve diğer bilim dalları için her zaman başvuru kaynağı olagelmışlerdir. Anlaşılması güç yahut yanlış yorumlanmaya müsait eserlerin şerhi, bilginin durağanlaşmasına neden olduğu yollu eleştiriler, şerhlerin işlevinin yeterince bilinmemesinden kaynaklanmaktadır. İster tasavvufi çerçeveye ister rasyonel yaklaşımlarla yorumlanmış olsun, bütün şerhlerin dikkatle tekrar inceleme konusu yapılması kültür ve edebiyatımızın hem dününe hem bugününe ışık tutacaktır.

KAYNAKÇA

BİLKAN, Ali Fuat (2000), *Türk Edebiyatında Mu'ammâ*, Ankara: Akçağ Yayınları.

CEYHAN, Adem (1997), *Bedr-i Dilşâd'ın Murâdnâmesi*, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

ÇELEBİOĞLU, Âmil (1979), "Mu'ammâlara Dâir", *Türk Kültürü*, S. 27, s. 200-202.

DURMUŞ, İsmail (2005), "Mu'ammâ", *TDVİA*, c. 30, İstanbul.

HİKMET, Ali Asgar (1963), *Camî Hayatı ve Eserleri*, (Çev.: M. Nuri Gencosman), Ankara: Millî Eğitim Basımevi.

İSEN, Mustafa (1990), *Latîfî Tezkiresi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

İSEN, Mustafa (1998), *Sehî Bey, Heşt Behişt*, Ankara: Akçağ Yayınları.

OWENS, M. (1971), *Âşık Çelebi, Meşâ'irü's-Su'arâ*, London.

SARAÇ, M. A. Yekta (2005), "Mu'ammâ", *TDVİA*, c. 30, İstanbul.

Surûrî, *Şerh-i Mu'ammeyât-ı Câmî*, Ankara Millî Kütüphane, Yazmalar, No: A.629/2.

TARLAN, Ali Nihad (1936), *Divan Edebiyatında Mu'ammâ*, İstanbul.